MADANIY NUTQ

Botirov Muhammadjon
Buxoro viloyati Jondor tuman 1-son texnikumi ona tili va adabiyoti fani o‘qituvchisi
Telefon raqam: +998930831122

Annotatsiya: Mazkur maqolada madaniy nutq tushunchasining lingvistik, ijtimoiy va kommunikativ xususiyatlari, uning shaxslararo munosabatlarni shakllantirishdagi o‘rni hamda jamiyat ma’naviy hayotidagi ahamiyati tahlil qilinadi. Madaniy nutq insonning bilim darajasi, dunyoqarashi, axloqiy qarashlari va milliy qadriyatlarga munosabatini namoyon etuvchi muhim vosita sifatida yoritiladi. Tadqiqotda nutq madaniyatining asosiy mezonlari, jumladan, adabiy til me’yorlariga rioya qilish, fikrning aniqligi, mantiqiyligi, izchilligi, ta’sirchanligi, so‘z boyligi va vaziyatga mosligi masalalariga alohida e’tibor qaratiladi. Shuningdek, nutq odobi, muomala madaniyati, tinglovchiga hurmat bilan munosabatda bo‘lish va kommunikativ vaziyatni to‘g‘ri baholashning samarali muloqotdagi ahamiyati ochib beriladi. Maqolada zamonaviy axborot-kommunikatsiya texnologiyalari, ijtimoiy tarmoqlar va ommaviy kommunikatsiya vositalarining nutq madaniyatiga ta’siri ham ko‘rib chiqiladi. Yoshlar nutqida uchrayotgan ayrim leksik, grammatik va uslubiy holatlar tahlil qilinib, ularni bartaraf etishning ta’limiy va tarbiyaviy yo‘llari ko‘rsatiladi. Tadqiqot natijalari madaniy nutqni rivojlantirishda ta’lim, oila, ommaviy axborot vositalari va ijtimoiy muhitning o‘zaro hamkorligi muhim ekanligini asoslashga xizmat qiladi.

Kalit so‘zlar: nutq, madaniyat, til, muloqot, kommunikatsiya, adabiylik, me’yor, odob, uslub, savodxonlik, tafakkur, qadriyat

KIRISH

Til insoniyatning eng muhim ijtimoiy hodisalaridan biri bo‘lib, u kishilar o‘rtasidagi aloqa va munosabatlarni ta’minlash, fikr hamda his-tuyg‘ularni ifodalash, tajriba va bilimlarni avloddan avlodga yetkazish vazifalarini bajaradi. Insonning jamiyatdagi faoliyati, uning boshqa kishilar bilan munosabati, bilim va tajribasini namoyon etishi, avvalo, nutq orqali amalga oshadi. Shu sababli nutqning qanday shaklda ifodalanishi, uning mazmuni, aniqligi, mantiqiyligi va muomala vaziyatiga mosligi alohida ahamiyat kasb etadi. Nutq shaxsning nafaqat til imkoniyatlaridan foydalanish darajasini, balki uning tafakkuri, dunyoqarashi, ma’naviy-axloqiy qarashlari va jamiyatdagi kommunikativ mavqeini ham namoyon etadi. Shu jihatdan madaniy nutq masalasi tilshunoslik bilan bir qatorda pedagogika, psixologiya, falsafa, madaniyatshunoslik va kommunikatsiya kabi fanlar uchun ham muhim tadqiqot obyektlaridan biri hisoblanadi. Madaniy nutq, avvalo, adabiy til me’yorlariga asoslangan, mazmunan aniq, mantiqan izchil, grammatik jihatdan to‘g‘ri, uslubiy jihatdan maqsadga muvofiq va tinglovchiga nisbatan hurmat tamoyillariga asoslangan nutq sifatida namoyon bo‘ladi. Biroq nutq madaniyatini faqat grammatik qoidalarga rioya qilish bilan chegaralash to‘g‘ri emas. Chunki haqiqiy madaniy nutq til birliklaridan to‘g‘ri foydalanish bilan birga, muloqot jarayonida axloqiy va ijtimoiy me’yorlarni hisobga olishni ham talab qiladi. Insonning kim bilan, qayerda, qanday sharoitda va qanday maqsadda muloqot qilayotganini hisobga olishi uning nutqiy madaniyatini belgilovchi muhim omillardan biridir. Demak, madaniy nutq til me’yorlari va muomala odobining o‘zaro uyg‘unlashuvi asosida shakllanadigan murakkab hodisadir.

Bugungi globallashuv sharoitida madaniy nutq masalasining dolzarbligi yanada ortib bormoqda. Axborot almashinuvi tezlashib, insonlar o‘rtasidagi kommunikativ aloqalar shaklan va mazmunan kengaymoqda. Ayniqsa, internet, ijtimoiy tarmoqlar, messenjerlar va boshqa raqamli kommunikatsiya vositalari kundalik hayotning ajralmas qismiga aylandi. Bunday muhitda yozma va og‘zaki nutq o‘rtasidagi chegaralar nisbatan o‘zgarib, qisqartmalar, xorijiy so‘zlar, jargonlar,

shevaga xos birliklar va norasmiy ifodalar keng qo‘llanmoqda. Raqamli muloqotning o‘ziga xosligi sababli ayrim hollarda adabiy til me’yorlariga rioya qilishga yetarlicha e’tibor berilmaydi. Bu jarayon tilning tabiiy rivojlanishi bilan bog‘liq bo‘lsa-da, undan foydalanishda nutq madaniyati talablarini unutmaslik muhimdir. Madaniy nutqning shakllanishida shaxsning ta’lim darajasi va nutqiy tajribasi muhim o‘rin tutadi. Inson bolalik davridan boshlab nutqiy muhit ta’sirida so‘zlashish, tinglash, fikrni ifodalash va boshqalarning fikrini qabul qilish ko‘nikmalarini egallaydi. Oila, ta’lim muassasasi, do‘stlar davrasi, ommaviy axborot vositalari va ijtimoiy muhit shaxs nutqining rivojlanishiga bevosita ta’sir ko‘rsatadi. Ayniqsa, o‘qituvchi va ota-onalarning nutqi yosh avlod uchun muhim namuna vazifasini bajaradi. Shu sababli yoshlarning nutqiy savodxonligini oshirish faqat ona tili va adabiyot fanlarining vazifasi emas, balki umumiy ta’lim-tarbiya jarayonining muhim yo‘nalishlaridan biri sifatida qaralishi lozim. Nutq madaniyatining asosiy belgilaridan biri aniqlikdir. Fikrning aniq ifodalanishi tinglovchi yoki o‘quvchining xabarni to‘g‘ri anglashiga imkon beradi. Bir ma’noni turlicha ifodalash mumkin bo‘lgan vaziyatlarda maqsadga eng mos til birliklarini tanlash kommunikativ samaradorlikni oshiradi. Noaniq yoki ikki xil talqin qilinishi mumkin bo‘lgan ifodalar esa muloqot jarayonida tushunmovchiliklarni keltirib chiqarishi mumkin. Shuning uchun madaniy nutq sohibi o‘z fikrini ifodalashda so‘zlarning ma’nosiga, ularning qo‘llanish o‘rniga va kontekstga e’tibor qaratishi zarur.

Madaniy nutqning yana bir muhim belgisi mantiqiylikdir. Fikrlar o‘zaro izchil bog‘langan, sabab va natija munosabatlari aniq ifodalangan hamda mavzu doirasida rivojlangan bo‘lishi kerak. Ayniqsa, ilmiy, ta’limiy va rasmiy muloqotda mantiqiylik muhim ahamiyatga ega. Tartibsiz, takroriy yoki mavzudan chetga chiqadigan nutq tinglovchining diqqatini susaytirishi mumkin. Shuningdek, nutqning ta’sirchanligi ham kommunikativ jarayonda muhim o‘rin egallaydi. Ta’sirchan nutq tinglovchining e’tiborini jalb etib, unda muayyan fikr yoki

munosabatning shakllanishiga yordam beradi. Nutq madaniyati masalasida muomala odobi ham alohida ahamiyatga ega. Suhbatdoshni tinglash, uning fikrini hurmat qilish, so‘zini bo‘lmaslik, murojaat shakllarini vaziyatga mos tanlash, qo‘pol va haqoratomuz birliklardan saqlanish madaniy muloqotning asosiy shartlaridandir. Insonning nutqida ishlatiladigan so‘zlar uning suhbatdoshga bo‘lgan munosabatini ko‘rsatishi mumkin. Shu sababli nutq madaniyati faqat “to‘g‘ri gapirish” emas, balki “o‘rinli va hurmat bilan gapirish” tushunchalarini ham qamrab oladi. Milliy qadriyatlar ham madaniy nutqning mazmuniy asoslaridan biridir. Har bir xalqning tarixiy tajribasi, urf-odatlari, an’analari va ma’naviy qarashlari uning tilida o‘z aksini topadi. O‘zbek tilidagi hurmat, kattaga ehtirom, kichikka izzat, mehmondo‘stlik va samimiylikni ifodalovchi ko‘plab nutqiy birliklar milliy madaniyat bilan chambarchas bog‘liq. Demak, nutq madaniyatini rivojlantirish jarayonida milliy tilning o‘ziga xos xususiyatlarini asrash va ulardan maqsadga muvofiq foydalanish masalasiga ham e’tibor qaratish zarur. Mazkur mavzuning dolzarbligi, shuningdek, zamonaviy yoshlar nutqida kuzatilayotgan o‘zgarishlar bilan ham bog‘liq. Yoshlar orasida yangi so‘zlarning tez ommalashishi, boshqa tillardan o‘zlashgan birliklarning faol ishlatilishi, internet muloqotiga xos qisqa va norasmiy ifodalarning kundalik nutqqa kirib kelishi tabiiy lingvistik jarayon sifatida baholanishi mumkin. Biroq bunday birliklarning barcha kommunikativ vaziyatlarda bir xil darajada qo‘llanishi adabiy til me’yorlariga zid holatlarni yuzaga keltirishi ehtimoli mavjud. Shu sababli yosh avlodga tilning boy imkoniyatlaridan vaziyatga mos va ongli ravishda foydalanish ko‘nikmasini shakllantirish muhim vazifalardan biridir.

Ta’lim jarayonida madaniy nutqni shakllantirishning samarali usullaridan biri o‘quvchilarning mustaqil fikrlash va erkin fikr bildirish imkoniyatlarini kengaytirishdir. Munozara, suhbat, taqdimot, ijodiy yozuv, matn tahlili va ommaviy nutq mashg‘ulotlari orqali o‘quvchilarning lug‘at boyligini oshirish, fikrni izchil ifodalash va kommunikativ vaziyatni hisobga olish ko‘nikmalarini rivojlantirish

mumkin. Bunda faqat xatolarni ko‘rsatish emas, balki to‘g‘ri va madaniy nutqning amaliy namunasini yaratish ham muhimdir.

Shunday qilib, madaniy nutq shaxs va jamiyat hayotida muhim kommunikativ hamda ma’naviy hodisa sifatida namoyon bo‘ladi. Uning rivojlanishi adabiy til me’yorlarini egallash, nutqiy odobga rioya qilish, mantiqiy va aniq fikrlash, milliy qadriyatlarni hurmat qilish hamda zamonaviy kommunikativ muhit talablarini anglash bilan chambarchas bog‘liq. Mazkur maqolada madaniy nutqning mohiyati, asosiy belgilari, kommunikativ ahamiyati va uni shakllantirish omillarini ilmiy-nazariy jihatdan tahlil qilish maqsad qilinadi. Tadqiqot doirasida nutq madaniyatining shaxslararo muloqot, ta’lim jarayoni va zamonaviy axborot makonidagi o‘rni masalasiga alohida e’tibor qaratiladi.

ASOSIY QISM

Madaniy nutq tushunchasi insonning til imkoniyatlaridan to‘g‘ri, aniq, maqsadga muvofiq va vaziyat talablariga mos ravishda foydalanishini anglatadi. Nutq madaniyati tilshunoslikning amaliy yo‘nalishlaridan biri sifatida shaxsning og‘zaki va yozma nutqini adabiy til me’yorlari asosida shakllantirish masalalarini o‘rganadi. Adabiy til va uning me’yorlari nutq madaniyatining asosiy tayanchi hisoblanadi. Nutq madaniyatiga oid manbalarda adabiy tilning me’yoriyligi, nutqning to‘g‘riligi va kommunikativ sifatlari muhim mezon sifatida ko‘rsatiladi. Madaniy nutqni shakllantirishda, avvalo, tilning fonetik, leksik, grammatik va uslubiy imkoniyatlarini yaxshi bilish talab etiladi. Inson qancha ko‘p so‘z bilmasin, agar u so‘zlarni o‘rinli qo‘llay olmasa, uning nutqi har doim ham madaniy hisoblanmaydi. Shu sababli nutq madaniyati faqat lug‘at boyligi bilan emas, balki mavjud til birliklaridan maqsadga muvofiq foydalanish qobiliyati bilan ham belgilanadi. Nutqning to‘g‘riligi, aniqligi, mantiqiyligi, sofligi, boyligi, jo‘yaliligi va ifodaliligi uning asosiy kommunikativ sifatlarini tashkil etadi. Nutqning to‘g‘riligi uning adabiy til me’yorlariga mos kelishi bilan belgilanadi. Fonetik jihatdan to‘g‘ri

talaffuz, so‘zlarning imlo qoidalariga muvofiq yozilishi, grammatik shakllarning me’yoriy qo‘llanishi, gap qurilishining sintaktik talablarga javob berishi nutqning to‘g‘riligini ta’minlaydi. To‘g‘ri nutq tinglovchi yoki o‘quvchi tomonidan oson qabul qilinadi. Aksincha, grammatik va talaffuz xatolarining ko‘pligi nutq mazmunining anglanishiga salbiy ta’sir ko‘rsatishi mumkin. Nutqning aniqligi ham madaniy nutqning muhim belgilaridan biridir. Aniqlik so‘zlovchi ifodalamoqchi bo‘lgan fikr bilan qo‘llangan til birligi o‘rtasidagi mutanosiblikni anglatadi. So‘zning ma’nosini to‘liq anglamasdan qo‘llash, ma’nodosh so‘zlarni farqlamaslik yoki bir so‘zning turli ma’nolarini hisobga olmaslik nutqning noaniqligiga sabab bo‘ladi. Ilmiy va rasmiy uslubda aniqlik yanada katta ahamiyatga ega, chunki bu uslublarda axborotning bir ma’noli va aniq yetkazilishi asosiy talab hisoblanadi. Madaniy nutqda mantiqiylik ham alohida o‘rin tutadi. Mantiqiy nutqda fikrlar o‘zaro uzviy bog‘lanadi, asosiy va ikkinchi darajali fikrlar farqlanadi, sabab va oqibat munosabatlari aniq ifodalanadi. Nutqning mantiqiyligi, ayniqsa, ilmiy maqola, ma’ruza, taqdimot, rasmiy hujjat va ommaviy chiqishlarda muhimdir. Fikrning tartibsiz bayon qilinishi, bir mavzudan ikkinchisiga asossiz o‘tish yoki bir fikrni keraksiz ravishda takrorlash tinglovchining e’tiborini susaytiradi. Nutqning sofligi ham madaniy nutqning muhim mezoni hisoblanadi. Sof nutqda adabiy tilga xos bo‘lmagan, kommunikativ vaziyat uchun noo‘rin bo‘lgan birliklardan imkon qadar foydalanilmaydi. Shevaga xos so‘zlar, jargonlar, qo‘pol yoki haqoratomuz birliklar ayrim norasmiy vaziyatlarda uchrashi mumkin. Biroq rasmiy, ilmiy, ta’limiy va ommaviy muloqotda ularning o‘rinsiz qo‘llanishi nutqning madaniy darajasini pasaytirishi mumkin. Bu o‘rinda sheva va jargonlarning mavjudligini inkor etish emas, balki ularning kommunikativ vaziyatga mosligini hisobga olish muhimdir. Nutqning boyligi esa so‘zlovchining til imkoniyatlaridan keng foydalana olishini ko‘rsatadi. Lug‘at boyligi yuqori bo‘lgan shaxs fikrini bir xil so‘zlarni takrorlamasdan, turli ifoda vositalari orqali bayon etishi mumkin. Sinonimlar, frazeologizmlar, maqol va matallar, tasviriy ifodalar hamda uslubiy jihatdan mos boshqa birliklardan o‘rinli foydalanish nutqning ta’sirchanligini oshiradi. Biroq

nutqning boyligi murakkab yoki tushunarsiz so‘zlarni ko‘p ishlatish degani emas. Boy nutq, eng avvalo, mazmun va shaklning uyg‘unligiga asoslanadi. Nutqning jo‘yaliligi yoki vaziyatga mosligi ham madaniy muloqotning zarur shartidir. Bir xil mazmun turli vaziyatlarda turlicha ifodalanishi mumkin. Masalan, do‘stlar o‘rtasidagi norasmiy suhbatda ishlatiladigan ifodalar rasmiy yig‘ilish yoki ilmiy konferensiyada noo‘rin bo‘lishi mumkin. Shuning uchun so‘zlovchi muloqot ishtirokchilarining yoshi, ijtimoiy mavqeyi, kasbi, suhbat mavzusi va vaziyatning rasmiy yoki norasmiy ekanini hisobga olishi lozim. Bu kommunikativ kompetensiyaning muhim ko‘rsatkichidir. Madaniy nutq faqat lingvistik me’yorlarga amal qilish bilan chegaralanmaydi. U nutq odobi bilan ham bevosita bog‘liqdir. Nutq odobi insonning suhbatdoshiga nisbatan hurmatini til vositalari orqali ifodalashini anglatadi. Salomlashish, murojaat qilish, minnatdorchilik bildirish, uzr so‘rash, iltimos qilish, suhbatdoshni tinglash va xayrlashish kabi kommunikativ harakatlar nutq odobining asosiy ko‘rinishlaridir. Bugungi kunda internet va ijtimoiy tarmoqlar insonlarning muloqot qilish usullarini sezilarli darajada o‘zgartirmoqda. Elektron xabarlar, izohlar, ijtimoiy tarmoq postlari va messenjerlardagi suhbatlar kundalik kommunikatsiyaning keng tarqalgan shakllariga aylandi. Bunday muhit tezkorlik va ixchamlikni talab qilgani sababli qisqartmalar, emoji, aralash tilli birliklar va norasmiy ifodalar keng qo‘llanmoqda. Raqamli kommunikatsiyaning rivojlanishi til uchun faqat salbiy hodisa sifatida baholanmasligi kerak. Yangi kommunikativ muhit tilning yangi shakllarini yuzaga keltiradi va uning rivojlanish jarayonini tezlashtiradi. Shu bilan birga, rasmiy va ilmiy kommunikatsiyada adabiy til me’yorlarini saqlash zarur. Masalan, ilmiy maqola, rasmiy ariza, xizmat xati yoki akademik topshiriqda ijtimoiy tarmoq muloqotiga xos qisqartmalar va norasmiy birliklardan foydalanish uslubiy jihatdan maqsadga muvofiq emas. Zamonaviy axborot muhitida savodxonlik tushunchasi ham kengayib bormoqda. Bugungi shaxs nafaqat grammatik jihatdan to‘g‘ri yozishi, balki axborotni tanlash, matnning maqsadini anglash, kommunikativ vaziyatni baholash va turli auditoriyalarga mos nutq yaratish ko‘nikmalariga ham ega bo‘lishi

kerak. Demak, zamonaviy nutq madaniyati an'anaviy til me'yorlari bilan bir qatorda raqamli kommunikatsiya kompetensiyasini ham qamrab oladi.

1. XULOSA

Madaniy nutq insonning til imkoniyatlaridan ongli, to‘g‘ri, aniq va vaziyatga muvofiq foydalanish qobiliyatini ifodalovchi muhim ijtimoiy-kommunikativ hodisadir. Tadqiqot davomida madaniy nutqning shakllanishi adabiy til me'yorlariga rioya qilish, nutqning to‘g‘riligi, aniqligi, mantiqiyligi, sofligi, boyligi, jo‘yaliligi va ta'sirchanligi bilan chambarchas bog‘liqligi aniqlandi. Shuningdek, nutq madaniyatini faqat grammatik qoidalarga amal qilish bilan chegaralab bo‘lmasligi, unda muomala odobi, suhbatdoshga hurmat, tinglash madaniyati va kommunikativ vaziyatni to‘g‘ri baholash ham muhim ekanligi ko‘rsatildi. Madaniy nutqni shakllantirishda oila, ta'lim muassasalari, ommaviy axborot vositalari va ijtimoiy muhitning o‘zaro ta'siri katta ahamiyatga ega. Ayniqsa, o‘qituvchi nutqi yoshlarning kommunikativ ko‘nikmalarini rivojlantirishda muhim namuna vazifasini bajaradi. Ta'lim jarayonida munozara, taqdimot, ijodiy yozuv, matn tahlili va mustaqil fikrlashga yo‘naltirilgan mashg‘ulotlardan foydalanish nutqiy kompetensiyani rivojlantirishga xizmat qiladi. Zamonaviy raqamli kommunikatsiya sharoitida madaniy nutq masalasi yanada dolzarb bo‘lib, an'anaviy adabiy me'yorlar bilan bir qatorda elektron muloqot madaniyatini ham rivojlantirish zaruratini yuzaga keltirmoqda. Demak, madaniy nutqni rivojlantirish shaxsning ma'naviy, intellektual va kommunikativ salohiyatini oshirishning muhim omillaridan biridir.

Foydalanilgan adabiyotlar

1. Begmatov E., Qo‘ng‘urov R., Tojiyev Y. **Nutq madaniyati va uslubiyat asoslari.** – Toshkent: O‘qituvchi, 1992.

2. Mahmudov N. **O‘qituvchi nutqi madaniyati.** – Toshkent: O‘zbekiston Milliy kutubxonasi, 2007.

3. Mahmudov N., Rafiyev A., Yo‘ldoshev I. **Nutq madaniyati va davlat tilida ish yuritish.** – Toshkent: Cho‘lpon, 2013

4. Begmatov E., Boboyeva A., Asomiddinova M. **Nutq madaniyati va adabiy norma.** – Toshkent: Fan, 1973.

5. Begmatov E., Boboyeva A., Asomiddinova M., Umurqulov B. **O'zbek nutqi madaniyati ocherklari.** – Toshkent: Fan, 1988.

6. Raupova L. **Nutq madaniyati.** – Toshkent: Metodist nashriyoti, 2023.

7. Sobirov A., Mo'minov S., Nabiyeva D., Mo'ydinov Q., Zokirova H. **Nutq madaniyati va notiqlik san'ati.** – O'quv darsligi. **A**